"ZIYORATGOH", "QADAMJO", "MOZOR", "MUQADDAS JOY" TUSHUNCHALARINING MAZMUNI, TASNIFI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Nazarova Nozima Narzulloyevna
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Tarix fakulteti magistranti
Elektron pochta: nozimanazarova30@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda "ziyoratgoh", "qadamjo", "mozor" va "muqaddas joy" atamalarining semantik chegaralari, tarixiy-madaniy qatlamlari, o'zaro munosabati va ilmiy tasnif mezonlari tahlil qilinadi. Muqaddas makonning faqat moddiy obyektdan iborat emasligi, balki xotira, rivoyat, ziyorat amaliyoti, jamoaviy e'tiqod va huquqiy muhofaza bilan birga shakllanishi asoslanadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, terminologik, etnografik, manbashunoslik, geografik axborot tizimlari va madaniy merosni o'rganish yondashuvlari uyg'unlashtiriladi. O'zbekiston qonunchiligi hamda IUCN–UNESCO metodik tavsiyalari asosida obyektlarni inventarizatsiya qilish va ilmiy baholashning tekshiriladigan modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ziyoratgoh, qadamjo, mozor, muqaddas joy, sakral geografiya, tarixiy xotira, ziyorat amaliyoti, nomoddiy madaniy meros, tasnif, etnografiya, manbashunoslik.

Kirish

Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston madaniy landshaftida ziyorat bilan bog'liq makonlar tarix, diniy tasavvur, mahalliy xotira, me'morchilik va kundalik ijtimoiy hayot tutashgan nuqtalar hisoblanadi. Ularning ilmiy talqinida asosiy qiyinchilik bir-biriga yaqin, ammo mazmunan aynan teng bo'lmagan "ziyoratgoh", "qadamjo", "mozor" va "muqaddas joy" atamalarining aralashtirib ishlatilishidir. Masalan, har bir mozor ziyoratgohga aylanishi shart emas; qadamjo esa ayrim hollarda dafn mavjud bo'lmagan, tarixiy shaxs yoki rivoyat bilan bog'langan joyni bildiradi. Shu bois tadqiqot obyekti nomi bilan uning vazifasi, tarixiy dalili va mahalliy talqini alohida qayd etilishi lozim.

Ishning maqsadi mazkur tushunchalarning operatsion ta'riflarini ishlab chiqish, tasniflash uchun ko'p mezonli sxemani taklif etish va ilmiy dala tadqiqoti bosqichlarini aniqlashdir. Tadqiqot vazifalari terminlarni qiyoslash, moddiy va nomoddiy qatlamlarni ajratish, manbalarning ishonchlilik darajasini baholash hamda madaniy merosni muhofaza qilish bilan bog'liq metodik cheklovlarni ko'rsatishdan iborat.

Asosiy qism

"Ziyoratgoh" so'zi ziyorat qilish amaliyoti bilan bog'liq makonni anglatadi. Ilmiy jihatdan uni muayyan shaxs, voqea, diniy an'ana yoki tabiiy obyekt bilan aloqadorligi sababli kishilar tashrif buyuradigan, hurmat-ehtirom va xotirlash amallari bajariladigan joy sifatida tavsiflash mumkin. Bunda ziyoratgohning belgilovchi xususiyati faqat bino yoki qabrning mavjudligi emas, balki tashrifning ma'naviy-ijtimoiy mazmunidir. Ziyoratgoh maqomi jamoa amaliyoti orqali shakllanishi mumkin; u avtomatik ravishda davlat muhofazasidagi yodgorlik maqomini anglatmaydi.

"Qadamjo" odatda e'zozlanadigan shaxsning tashrifi, qadami, faoliyati yoki unga nisbat berilgan voqea bilan bog'langan makonni ifodalaydi. Qadamjoning mazmunida "shu yerda bo'lgan", "shu yerdan o'tgan" yoki "shu yerda iz qoldirgan" degan xotira va rivoyat mexanizmi muhim. Uning tarixiy asosini

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

aniqlashda og‘zaki hikoya bilan yozma yoki moddiy dalilni farqlash zarur. Qadamjo maqomi qabr mavjudligiga bog‘liq bo‘lmasligi mumkin.

“Mozor” atamasi asosiy ma’noda dafn va qabr bilan bog‘liq joyni bildiradi. Mahalliy nutq va tarixiy manbalarda esa u ayrim hollarda qabr, qabriston, maqbara yoki ziyorat qilinadigan dafn majmuasini anglatishi mumkin. Shu sababli dala yozuvlarida atamaning mahalliy ishlatilishi aynan qayd etilib, obyektning real tuzilishi (yakka qabr, qabriston, maqbara, ramziy qabr) mustaqil tasvirlanishi kerak. Ramziy qabr va hujjatlashtirilgan dafn joyini bir xil tarixiy dalil sifatida talqin qilish mumkin emas.

“Muqaddas joy” eng keng qamrovli analitik kategoriyadir. IUCNning 2008-yilgi qo‘llanmasida sacred site jamoalar uchun alohida ma’naviy ahamiyatga ega hudud sifatida tushuntiriladi; sacred natural site esa tabiiy hudud yoki suv obyektining alohida ma’naviy ahamiyati bilan bog‘lanadi. Demak, muqaddas joy tarkibiga maqbara, ibodat maskani, buloq, g‘or, daraxt, tog‘, tepalik yoki tarixiy xotira makoni kirishi mumkin. Biroq xalqaro ilmiy terminni mahalliy diniy tushuncha bilan to‘liq tenglashtirmaslik lozim: muqaddaslikning mazmuni uni e’zozlovchi jamoaning dunyoqarashiga bog‘liq.

Tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy munosabat quyidagicha: “muqaddas joy” umumlashtiruvchi tushuncha; “ziyoratgoh” tashrif va marosim funksiyasini; “qadamjo” tarixiy shaxs yoki rivoyatga nisbatni; “mozor” esa dafn bilan bog‘liq moddiy-tarixiy belgini kuchliroq ifodalaydi. Bir obyekt bir vaqtning o‘zida bir necha toifaga mansub bo‘lishi mumkin. Shuning uchun qat’iy o‘zaro istisno qiluvchi emas, ko‘p belgili tasnif ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Genezi-siga ko‘ra obyektlar dafn bilan bog‘liq, shaxsning tashrifi yoki faoliyatiga nisbat berilgan, diniy-ma’rifiy faoliyat bilan bog‘langan, tabiiy unsur muqaddaslashtirilgan hamda tarixiy voqea xotirasi asosida shakllangan turlarga ajratilishi mumkin. Ushbu guruhlar tahliliy model bo‘lib, huquqiy jihatdan belgilangan rasmiy klassifikatsiya emas.

Moddiy tuzilishiga ko‘ra yakka qabr, maqbara, qabriston, me’moriy majmua, ibodat binosi, ochiq ziyorat maydoni, tabiiy landshaft va aralash komplekslar farqlanadi. Funksiyasiga ko‘ra esa ibodat, xotirlash, tarixiy-ma’rifiy tashrif, mavsumiy marosim, mahalliy jamoa yig‘ilishi va madaniy turizm kabi faoliyatlar ajratiladi. Bir obyektning turli davrlardagi vazifalari o‘zgarishi mumkin.

Tarixiy manba bilan tasdiqlanishiga ko‘ra uch darajali ehtiyotkor yondashuv taklif qilinadi: (a) sanasi, shaxsi yoki qurilishi hujjatlar va moddiy dalillar bilan asoslangan; (b) ayrim yozma yoki arxeologik belgilar mavjud, ammo tafsilotlari munozarali; (c) asosan og‘zaki rivoyat va jamoa xotirasi orqali ma’lum. Uchinchi toifa “ahamiyatsiz” degani emas: og‘zaki an’ana nomoddiy merosni o‘rganishda mustaqil dalildir, lekin u tarixiy voqeaning avtomatik isboti bo‘la olmaydi.

Hududiy qamroviga ko‘ra mahalla, tuman, viloyat, respublika va transmilliy ziyorat tarmoqlarini farqlash mumkin. Bu mezon tashrif buyuruvchilar geografiyasi bilan o‘lchanishi lozim; “xalqaro ahamiyatli” kabi baholar tashrif ma’lumotlarisiz qo‘yilmaydi. Muhofaza holati bo‘yicha esa davlat ro‘yxatiga kiritilgan moddiy meros obyektlari, muhofaza hududiga tutash obyektlar va hali rasmiy maqomi aniqlanmagan mahalliy e’zoz maskanlari ajratiladi.

Ziyorat makonlari bir vaqtning o‘zida bir necha davr xotirasini saqlashi mumkin. Dastlabki tabiiy unsurga bog‘langan e’tiqod keyinchalik diniy shaxs haqidagi rivoyat, maqbara qurilishi yoki mahalliy marosim bilan qo‘shilib ketishi ehtimoldan xoli emas. Ammo bunday tarixiy ketma-ketlikni har bir obyektga dalilsiz tatbiq etish metodik xatodir. Qatlamlarni aniqlash uchun yozma manbalar, epigrafik yozuvlar, me’moriy qurilish bosqichlari, arxeologik ma’lumotlar va turli avlod vakillarining og‘zaki hikoyalari solishtiriladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Toponimlar, ya'ni joy nomlari ham muhim manba hisoblanadi. "Ota", "bobo", "avliyo", "xo'ja", "mozor", "qadam" kabi tarkibiy birliklar mahalliy tasavvur haqida dastlabki ma'lumot beradi. Lekin nomning o'zi obyektning yoshi, unga dafn etilgan shaxs yoki rivoyatning tarixiy haqiqatligini isbotlamaydi. Tarixiy xaritalar va hujjatlarda nomning o'zgarishi alohida o'rganilishi kerak.

Jamoa xotirasi ziyoratgohning bugungi ahamiyatini tushunishda zarur. Kimlar tashrif buyuradi, qanday sabab bilan keladi, tashrif qaysi faslda ko'payadi, makon qanday qoidalar asosida asraladi, ayollar va erkaklar tajribasida qanday farqlar bor — bular etnografik tadqiqot savollaridir. Tadqiqotchi e'tiqod mazmunini tasvirlash bilan uni ilmiy jihatdan tasdiqlash o'rtasidagi chegarani saqlashi, mahalliy qarashlarni hurmat bilan va aynan o'z egalariga nisbat berib bayon etishi lozim.

Terminologik-semantik usul bir atamaning lug'aviy, tarixiy, diniy, mahalliy va ma'muriy ishlatilishini qiyoslaydi. Bu bosqichda izohli lug'atlar, tarixiy matnlar, joy nomlari va dala suhbatlari o'zaro solishtiriladi. Bir xil nom ostida turli obyektlar mavjud bo'lishi yoki bitta obyekt bir necha nom bilan yuritilishi mumkinligi qayd etiladi.

Tarixiy-manbashunoslik usuli yozma xabarlarning muallifi, yaratilgan vaqti, maqsadi, nusxalar tarixi hamda bir-biridan mustaqilligini tekshiradi. Masalan, keyingi davrda yozilgan bir necha kitobning ayni rivoyatni takrorlashi avtomatik ravishda bir nechta mustaqil dalil degani emas. Sana va shaxsga doir xulosalar imkon qadar epigrafika, arxiv hujjati, me'moriy tadqiqot yoki arxeologik material bilan tekshiriladi.

Etnografik usul yarim tuzilmali suhbat, ishtirokchi kuzatuv, marosim kalendari va tashrif xaritasini o'z ichiga oladi. Suhbatdoshning roziligi olinishi, shaxsiy ma'lumotlari himoyalanishi, ayrim diniy amaliyotlarni suratga olishdan oldin ruxsat so'ralishi shart. Turli yosh, jins, kasb va mahalla guruhlarining qarashlarini qiyoslash yagona "mahalliy fikr" degan soddalashtirishdan saqlaydi.

Arxitektura va makon tahlili obyektning reja-tuzilishi, qurilish materiali, ta'mirlash izlari, yo'laklar, suv manbalari, atrofdagi qabriston yoki aholi manzilgohi bilan aloqasini o'rganadi. GIS xaritalash koordinatalar, chegaralar, transport kirish imkoniyati va muhofaza zonalarini tizimlashtiradi. Nozik yoki talon-toroj xavfi mavjud obyektlarning aniq koordinatalarini ochiq e'lon qilishda ehtiyotkorlik zarur.

Qiyosiy-tipologik usul bir necha ziyorat makonini bir xil savollar asosida solishtiradi: asosiy nisbat, moddiy unsur, rivoyat manbasi, ziyorat shakli, tarixiy dalil, huquqiy maqom va saqlanish xavfi. Shunday standartlashtirish turli hududlar bo'yicha tekshiriladigan xulosalar chiqarishga imkon beradi. Biroq tipologik o'xshashlik obyektlarning kelib chiqishi bir xil ekanini anglatmaydi.

O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 30-avgustdagi 269-II-son "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni moddiy madaniy merosni aniqlash, hisobga olish, muhofaza qilish va undan foydalanish bilan bog'liq asosiy huquqiy mezonlarni belgilaydi. Ziyoratgohning xalq orasida muqaddas deb e'tirof etilishi va uning moddiy madaniy meros sifatida rasmiy ro'yxatdan o'tkazilishi ikki xil masala bo'lib, tadqiqotda ular chalkashtirilmasligi kerak.

IUCN va UNESCO hamkorligida 2008-yilda e'lon qilingan "Sacred Natural Sites: Guidelines for Protected Area Managers" qo'llanmasi muqaddas tabiiy hududlarni boshqarishda mahalliy jamoalar, madaniy qadriyatlar va tabiatni muhofaza qilish manfaatlarini birgalikda hisobga olishni tavsiya etadi. IUCNning 2021-yildagi "Cultural and Spiritual Significance of Nature" qo'llanmasi esa tabiiy merosning tarixiy, estetik, ijtimoiy va ma'naviy ma'nolari ko'p qatlamli ekanini ko'rsatadi. Bu yondashuvlar O'zbekiston sharoitida buloq, g'or, daraxt yoki tog' bilan bog'liq ziyorat joylarini o'rganishda ayniqsa foydalidir; biroq ular milliy qonunchilikning o'rnini bosmaydi.

Xulosa

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ziyoratgoh, qadamjo, mozor va muqaddas joy tushunchalari o‘zaro kesishsa-da, ularning mazmuniy markazlari turlicha: ziyoratgoh tashrif amaliyotiga, qadamjo shaxs yoki voqeaga nisbatga, mozor dafn makoniga, muqaddas joy esa jamoa e’tirof etadigan ma’naviy ahamiyatga urg‘u beradi. Shuning uchun tadqiqotda obyektni yagona yorliq bilan cheklash emas, balki uning moddiy tuzilishi, rivoyati, vazifasi, tarixiy dalili va huquqiy maqomini alohida o‘lchash samaraliroqdir. Tarixiy-manbashunoslik, etnografiya, semantik tahlil, arxitektura tadqiqoti va GIS vositalarini uyg‘unlashtirgan kompleks metodologiya muqaddas makonlar haqidagi bilimlarni tekshiriladigan va taqqoslanadigan shaklga keltiradi. Bunday yondashuv ilmiy aniqlikni ta’minlash bilan birga mahalliy jamoa xotirasini hurmat qilish, madaniy merosni asrash va ziyorat amaliyotini mas’uliyat bilan o‘rganishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi. Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida: 269-II-son Qonun. 2001-yil 30-avgust. https://lex.uz/uz/acts/-25461
2. Wild R., McLeod C. (eds.). Sacred Natural Sites: Guidelines for Protected Area Managers. Gland: IUCN, 2008. Best Practice Protected Area Guidelines Series No. 16. https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/pag-016.pdf
3. Verschuuren B., Mallarach J.-M., Bernbaum E. va boshq. Cultural and Spiritual Significance of Nature: Guidance for Protected and Conserved Area Governance and Management. Gland: IUCN, 2021. https://doi.org/10.2305/iucn.ch.2021.pag.32.en
4. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 2003. https://ich.unesco.org/en/convention
5. UNESCO. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Paris, 1972. https://whc.unesco.org/en/conventiontext/
6. IUCN. Sacred Natural Sites, Conserving Nature and Culture. 2010. https://iucn.org/content/sacred-natural-sites-conserving-nature-and-culture

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.